

БИТВА ПІД БАТОГОМ – СЛАВНА СТОРІНКА В ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

В історії України є багато яскравих сторінок героїчного минулого нашого народу. Серед них чи не найбільшу увагу привертає Хмельниччина – славнозвісна епопея боротьби козацьких військ під проводом видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького. Саме він зумів не лише визволити український народ з-під гніту польсько-шляхетського панування, але й дати початок гетьманській державі на засадах широкого козацького демократизму.

На справедливу національно-визвольну війну піднялися в 1648 р. всі суспільні верстви українського народу: селяни, міщани, козаки і духівництво.

Поділля – чарівний і мальовничий куток українських земель, оповитий багатою історією героїчного минулого і особливо в період визвольної війни 1648-1657 рр.

Саме тут відбулася влітку пам'ятного 1652 року велика битва визвольної армії Хмельницького з польськими коронними військами під Батогом, яка прославила не лише військове мистецтво Богдана, але й зберегла українську гетьманську державність після Берестецьких невдач.

Серед великої групи актових матеріалів з історії Хмельниччини, і зокрема переможної битви під Батогом весною 1652 р., знаходяться в рукописних відділах центральних і регіональних бібліотек, архівах України, Росії, Угорщини, Польщі далеко ще не виявлені і не досліджені документи.

Ми лише в загальних рисах нагадаємо про деякі документи з історії цієї битви, які вже опубліковано в ряді збірників та використано в науковій літературі.

Першоджерела з даної проблеми можна поділити на кілька груп. Це повідомлення сучасників, цінні відомості про битву під Батогом, зафіксовані в козацько-старшинських літописах другої половини XVIII століття, та деякі теми, опубліковані в збірниках документів і матеріалів.

До першої групи можна віднести історичні звістки про битву під Батогом 1652 р., які залишив нам у своїх “Записках” краківський міщанин 1640-1654 рр. Мартин Голінський у рубриці “Новини з України 12 червня 1652 року” [1].

Цікаві відомості про битву під Батогом надали французькі дипломати і літературознавці Проспер Меріме [19, с.265-273] та Жан Бенуа Шерер [23, с.19-20].

Писали про перебіг цієї битви також козацько-старшинські літописці: Самовидець [16, с.207-208], Григорій Граб'янка [15, с.83-87], Самійло Величко [20, с.93-100]. У них можна знайти цінні історичні відомості про українське козацтво і Хмельниччину XVII-XVIII століть.

Деякі документи про цю битву, зокрема лист Миколи Длужевського до коронного канцлера про розгром польської армії під Батогом, опублікований в кількох збірниках документів. Подібний лист про цю перемогу Хмельницького був надісланий з козацького табору під Батогом до путивльського воєводи [10, с.236-237; 8, с.261].

Використовуючи в основному вищеназвані першоджерела, польські й українські дослідники, починаючи з середини XIX століття, досліджували у своїх історичних працях переможну битву під Батогом 1652 року.

Більш глибоко і науково це питання вивчав відомий історик України Микола Костомаров у двох окремих виданнях [11, с.63-78; 12, с.297-299]. Пізніше Михайло Грушевський, патріарх української історіографії, в дев'ятому томі своєї багатотомної історії України дав науковий огляд цього Багатівського побоїща [6, с.435-440; 7, с.311-312].

Ця славна подія знайшла відображення в наукових і науково-популярних працях відомих українських істориків XX століття М.Петровського [17], Д.Дорошенка [9, с.263], І.Крип'якевича [13, с.119-120], І.Стороженка [22], В.Смоля, В.Степанкова [21, с.311] та інших послідовників.

Після сумнозвісної Берестецької битви пройшов рік. Але він був важким для гетьманської України. Богдану Хмельницькому та Генеральній раді довелося зазнати за цей час важкого випробування.

Білоцерківське перемир'я викликало значне незадоволення народних мас. Подекуди почалися навіть заворушення. Деякі колишні соратники гетьмана козацькі полковники Мозиря, Гладкий замість підтримати Богдана Хмельницького в тяжку хвилину пішли на змову з бунтівниками, за що поплатилися своїми головами. До того ж за Білоцерківською угодою на Поділлі і Наддніпрянщину наступали коронні війська, а за ними шляхта поверталася у свої феодалні мастки й примушувала селян і міщан виконувати всякі повинності. Але, як писав Микола Костомаров, "український народ не думав слухати панів. Весною 1652 року вся Україна пламеніла" [12, с.296]. Відчувалося, що козацтво відновить боротьбу за ліквідацію угоди в Білій Церкві і поновить владу на Україні.

Мілітарні сили Речі Посполитої, окрилені Берестецькою перемогою під проводом коронного гетьмана Мартина Калиновського, зосередились на Поділлі і вимагали від Хмельницького втихомирити наростання козацько-селянського руху, який своїм вістрям був спрямований проти поновлення засилля окупантів.

Богдан Хмельницький не гаяв час, реорганізував свої полки, поповнивши їх новобранцями. Він, вміло використавши незатвердження польським сеймом Білоцерківського перемир'я, почав готуватися до нових битв з урядом Яна Казимира.

З кожним днем і місяцем наближалася розв'язка цієї драматичної ситуації, яка могла вирішити питання, чи Україна збереже свою державність, чи знову відновиться влада польської корони на Великій Україні.

Цей рубікон прискіпили події дипломатичних зносин Богдана Хмельницького з Молдавією. Гетьман намагався династично себе проявити в очах європейських держав, а тому задумав оженити свого сина з дочкою молдавського господаря Василя Лупула – Розандою.

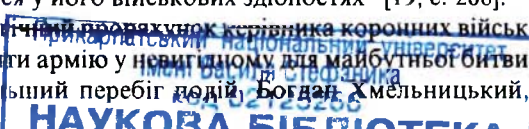
Хоч останній у цій справі і загравав з польською короною, Хмельницький не відступав від задуманого шлюбу. Як писав Микола Костомаров, “молдавський господар Лупул обіцяв у 1650 році дочку свою Домну Розанду за жінку Тимошеві Хмельницькому та звиняючися молодістю дівчини, просив відстрочення на один рік... Після запевнення польських істориків Лупул звістив грозяче йому насильство проводила польського війська Калиновського, а Калиновський розложив своє військо над рікою Богом і загадав відсічи дорогу синові Хмельницького, що йшов у Молдаващину” [12, с.297-298].

Козацький літописець Самійло Величко писав, що польське військо радило Калиновському “не йти на шлях, що лежав Хмельниченкові з України до Волох (через Ладижин), а затриматися із своїм військом з боку біля Брацлавля й Байгорода і краще вивідатися про той Хмельниченків виїзд на відвідання волох. Гетьман Калиновський не послунав тої ради й, прагнучи найретельніше віддати й відомстити на Хмельниченкові свою колишню кривду від Хмельницького, рушив просто й поспіхом до Ладжина” [20, с.94-95].

Але зарозумілий польський гетьман не послунав своїх найближчих радників. За словами Самійла Величка, він став обозом у німціному й голодному місці поміж Ладжиним і горою Батогом, яка прилягала від поля до ріки Бугу – біля неї на одну чи дві милі вище Батого лежить і місто Ладжин [20, с.95].

Через пихатість, як зазначає Проспер Меріме, “жовніри не любили і не поважали Калиновського: він був черствий і владний, охоче при кожній нагоді підкреслював свою зверхність, особливо коли йому здавалося, що хтось сумнівається у його військових здібностях” [19, с. 268].

Цей перший стратегічний промах керівника коронних військ Калиновського – розмістити армію у невигідному для майбутньої битви місці – вплинув на подальший перебіг подій. Богдан Хмельницький,

набувши досвіду в попередніх боях, перед битвою під Батогом виявив вдалий стратегічний план. Він приховав перед Калиновським своє близьке перебування і направив кількатисячне військо Тимоша в напрямі Ладжижина, сподіваючись на те, що Калиновський не розгадає його плани й буде нападати на гетьманіча з метою легкої перемоги.

Тим часом Б.Хмельницький таємно з головними своїми полками прямував за сином. До того ж Хмельницький, передбачаючи, що Калиновський буде нападати на Тимоша, відправив йому хитрого листа, щоб не чіпав козаків, які йдуть з сином, бо вони можуть наробити лиха, ідучи на весілля у Молдавію. Про це писали у своїх розвідках Микола Костомаров і Жан Бенуа Шерер.

За твердженням академіка Івана Крип'якевича, напередодні битви під Батогом Хмельницький основні свої полки зібрав у гетьманській столиці Чигирині “і звідти вирушив проти гетьмана Калиновського, який очолював польські окупаційні війська на Брацлавщині... Калиновський розташував свій табір під Батогом, над Бугом. Польські війська, хоч вони займали великий простір і не мали сильних укріплень, почували себе безпечно, не чекаючи наступу” [13, с.119].

Також Михайло Грушевський на основі першоджерел твердив, що Калиновський вибрав невідгідну позицію для битви, яку ще перед тим критикував Богдан Хмельницький: “Він (Калиновський. – Авт.) вибрав собі таку гладку рівнину недалеко від Бугу таку велику, що мале польське військо не могло її опанувати: і сто тисяч ледве могло б її оборонити, каже учасник” [6, с.437].

Така незavidна доля внаслідок невдалого командування Мартина Калиновського склалася під Батогом на Поділлі станом на 21 травня 1652 року. Горда пиха й упертість Калиновського та бездарне розташування його коронних військ призвели до розгрому шляхетської армії і загибелі самого керівника.

Як проходила сама битва під Батогом, довідуємося з ряду першоджерел та досліджень відомих істориків. Перш за все необхідно визначити точний день і місяць початку битви, бо її подають дослідники по-різному. Козацькі літописці Самовидець, Григорій Граб'янка та Самійло Величко зовсім не вказують числа дня і місяця проходження битви. Також французи Жан Бенуа Шерер і Проспер Меріме не згадують будь-яке число дня і місяця битви під Батогом.

Микола Костомаров вважає, що битва почалася 22 або 23 травня за старим стилем [11, с.71], а Михайло Грушевський – 1 червня за новим стилем [6, с.437]. Здається, що найбільш точну дату початку битви подає Іван Крип'якевич, тобто 22 травня 1652 року [14, с.119].

Друге нез'ясоване питання – скільки воїнів брало участь у цій битві з обох сторін. Проспер Меріме твердить, що Калиновський мав понад 20 тисяч жовнірів, з них 12 тисяч піших, які розташував табором на правому березі ріки Буг, а татар було 14 тисяч, Тиміш проходив з 35 тисячами козаків [19, с.266].

Козацькі літописці оперують ще іншими цифрами: з Тимошем знаходилося 26 тисяч. Михайло Грушевський вважає, що польські джерела перебільшують число як польських, так і українських вояків [6, с.437].

Підсумовуючи всі ці дані кількості воїнів, які брали участь у генеральній битві під Батогом, можна ствердити, що з обох сторін у боях брало участь 50 тисяч чоловік.

Як проходила генеральна битва під Батогом?

Український гетьман за своїм стратегічним планом вирішив ударити на Калиновського до приходу до нього нових польських жовнірів. У зв'язку з цим Богдан Хмельницький вирядив наперед козацько-татарський загін Тимоша, а сам з головною армією на певній відстані прямував за сином, знаючи, що його буде атакувати Калиновський.

Спокійно перебуваючи у своєму таборі, поляки аж ніяк не сподівалися на напад козаків і татар. “Коли показався передовий татарський полк, – писав М.Грушевський, – сорозмірно невелика польська кіннота, не зібравши відомостей про не приятельські сили, відважно кинулась на них передовців і зав'язала з ними битву, яка зайняла перший день, 1 червня н.с. Спочатку поляки жвавим натиском збили татар з поля, трохи їх порубали. Потім, коли поспіли більші татарські сили, вони збили з поляків і змусили їх відступити до своїх позицій. Але поки йшла ся кавалерійська битва, наспіли головні сили Хмельницького і через ніч обійшли польський табір так, що поляки не помітили. Коли на другий день татарська кіннота відновила кавалерійську атаку, польська кіннота знову віддалася сій кавалерійській битві. Даремно, мовляли, досвідчений в тридцятилітній війні комендант німецької піхоти Пшиемський загодя радив не відновляти битви. тільки окопатись з пішим військом, а Калиновському з кінногою як най скоріше відступити до Камінця і там зібрати сили для розправи з козаками й татарами. Калиновський сеї наради не послухав і за кілька годин побачив себе оточеним в колі козацькими й татарськими силами” [6, с.437].

Михайло Грушевський детально описує фінал цієї програної для поляків битви. Він пише: “Поки точилася кавалерійська битва, козаки приступили до табору, і не зважаючи на завзяту оборону “німців”, після кількогодинної стрілянини розірвали безконечну лінію табору, довшу як на мило, і ввійшли до середини. Коли стало ясно, в яку халепу вскочи-

лося, в польському війську почалась паніка, непослух, бунт. Калиновський з частиною війська відступив до укріплень, заложених Пшіємським; інша частина, побачивши, що козаки вже рубають піхоту в таборі, пустилися в розсіпку, і з яких півтори тисячі їх втікло. Ті ж, що зісталися в таборі заложеним дійсно невдало на безводному місці; почасти згинули, почасти попали в руки козаків і татар. Сам Калиновський поліг; оповідали, що йому одрубано голову, прибито на жертку і так понесено на показ... Поліг також його син, обозний коронний, згаданий Пшіємський, староста Красноставський, Марек Собеський – довголітній учасник війни з козаками і староста теребовлянський Юрій Балабан, староста вінницький Оджновольський і цілий ряд інших визначних шляхтичів” [6, с.437].

Ще виразніше про цей розгром польської мілітарної сили на основі першоджерел писав Іван Крип'якевич: “Хмельницький, – стверджував він, – використав момент несподіваності. 22 травня 1652 року перед польським табором з'явилися козацькі полки під його командуванням. Козацька кіннота зав'язала бій. Польська кіннота вийшла на зустріч, але необережно заглибилась далеко вперед, потрапила під обстріл з флангів і зазнала великих втрат. Наступного дня, 23 травня, Хмельницький ударив на ворожий табір з фронту головними силами і водночас на тили кінноти, яка почала атакувати польські позиції. Слабкі укріплення були зразу ж здобуті. Найдовше оборонялася чужоземна піхота, яка побудувала собі редути, які козацька артилерія врешті-решт розбила. Козацькі війська вдерлися у польський табір і тут у запеклій боротьбі зламали останній опір шляхетських військ. У бою було знищено повністю польські війська, тут загинув сам гетьман Калиновський і багато визначних панів” [13, с.120].

Так закінчилася славною перемогою для України битва під Батогом. Це була належна відплата за берестецьку поразку національно-визвольних військ Б. Хмельницького.

Розгром основних польських військ під Батогом викликав панічний страх не лише серед польської шляхти в Україні, але й в етнічній Польщі. Сюди з України надходили сумні звістки про загибель основних коронних військ. Так, наприклад, краківський міщанин Мартин Голінський, сучасник цих подій, у своїх “Записках” повідомляв у Варшаву 12 червня 1652 року, як козаки і татари під Батогом здобули їх табір, внаслідок чого загинуло багато жовніврів, знатних шляхтичів і наклав головою сам Мартин Калиновський. “1 червня удосвіта, – повідомляє Голінський, – орда почала наступати як раніше козаки вдарили на табір із заду, з якими піхота вела таку перестрілку, що на протязі трьох годин не видно було нічого, тільки вогонь... наші, не маючи можливості стримати, хотіли

відступити в табір, але, оточивши їх, козаки в таборі німців рубають, а тому наші розсипалися, із цієї німецької компанії ні один воїн не втік, всіх порубали, гетьмана польського коронного підстрелили, про якого говорять, що вже не жив, п. Пішіємського вбили і старосту вінницького, так говорять, інші командири порубані і взяті в полон 20 тисяч нашого війська було, які не втекли...” [1].

Другий учасник боїв, поляк Микола Длужевський, вирвавшись з оточення, 24 травня в листі до коронного канцлера князя Лешинського детально розповідав про розгром польської армії під Батогом. “Ясно-вельможний князю, канцлеру і добродію, – писав він, – повідомляю вас про жадливий, нечуваний і швидкий розгром наших військ Хмельницьким і ордами – кримською, ногайською і буджацькою.

Хід воєнних подій був такий. 1 червня орда в числі 16 тисяч підступила до нашого війська, яке билосся цей день з великою мужністю. Три полки відтиснули татар на півмилі. Але після того, як до орди підійшли підкріплення, їй удалось не тільки швидко відбити атаку, а й добитися переваги. Бій тривав до вечора і завдав нашим військам чималих утрат.

На другий день, 2 червня, коло полудня, нас атакував сам Хмельницький з такими великими силами, що ми не змогли протриматись і одної години. Нас, оточених з усіх боків, орда рубала шаблями, а козаки так захопили табір, що наше військо було буквально стерто з лиця землі. Гетьман (Калиновський) одразу ж сховався в редутах, зайнятих іноземними полками. Але й так не можна було довго опиратись, бо ворог, який мав кілька десятків гармат, оточив наші редути з усіх боків. Оборонці останні були або вбиті, або взяті в полон. Їм довелося здатися і боронити наспіх збудовані і не маючи води редути однаково не було змоги, особливо при тому заміщенні, яке виникло після того, як довідалися про втечу челяді із табору. Цей табір був такий великий, що й 100 тисяч з трудом оборонили б його. З фронту, проте, його прикривала тільки одна шеренга, а в тилу не було не тільки ар’єргарду, а буквально жодної озброєної людини. Козаки й татари легко проникали в табір і брали в полон кого хотіли й де хотіли.

З усього нашого полку Бог урятував тільки мене і ще одного воїна, нам удалося чудом переплисти ріку...” [10, с.236-237].

Слух про розгром коронних польських військ розійшовся по всій тодішній Європі. Так, наприклад, у листі до путивльського воєводи Федора Хілкова про перемогу Хмельницького повідомлялось 24 червня 1652 року таке: “Их Господь Бог даровал нам обоз лядский разгромить 23 дня месяца Мая, где и Калиновского, гетмана коронного и сына его и товариство все побито” [2, арк. 501; 8, с.261].

Такого роду листи доходили до Молдавії, Угорщини, Німеччини, Австрії, Англії та інших країн Центральної і Західної Європи. Здається, це була чи не найбільша битва 1652 року в Європі. У ній український гетьман Богдан Хмельницький проявив великий талант військового мистецтва на рівні з іншими європейськими полководцями того часу. Гетьманська Україна відстояла свою державу, незалежність.

Розгром шляхетської армії під Батогом 1652 року викликав переполох у всій Речі Посполитій, особливо на західноукраїнських землях. Жидачівський староста Дбезек в листі до маршала коронного писав зі Львова 20 червня 1652 року, що “великі страхи по тому погромі в цих краях стали, так що багато їх рушили до Вісли” [23, с.208]. Воєвода Руського воєводства (Галичини) почав організовувати “шляхетських недобитків з-під Батого і готувати львівську фортецю до оборони від козаків і невгаваної хлопської сваволі і непокори” [19, с.273].

У 1652 році “знову по городах много панів пропало, которые на свои маестности понаездили были, бо знову оных их поспильство позабывало,” – писав літописець Самовидець [16, с.208].

Галицька шляхта ще в січні 1652 року повідомляла сеймові, що, незважаючи на Білоцерківський мир, “свавільне хлопство” не так легко придушити. У зв’язку з цим прикарпатська шляхта показала всім тим, “хто боронить безпеку Батьківщини бунтівників шляхетських пасткак громити і зносити”. Король Ян Казимир в універсалі, виданому під Глинянами в липні 1652 року, писав, що вся шляхта “мусить в своїх серцях визнати, що різний мотлох і досі не можна побороти” [15, с.97].

На Прикарпатті, і особливо в гірських околицях, протягом 1652-1657 років селянсько-опришківські виступи настільки загрожували місцевій шляхті, що вона боялася навіть перебувати в таких містах, як Снятин, Коломия, Галич, де знаходилися міцні фортеці, а в них численні гарнізони військ і надійні арсенали зброї.

Все це було викликано перемогою національно-визвольної армії Богдана Хмельницького під Батогом у травні 1652 року.

1. Державний архів Івано-Франківської області. Фонд акад. Володимира Грабовецького, 2173, опис 1. “Записки” Мартина Голінського, краківського міщанина 1640-1654 рр.
2. Центральний державний історичний архів Росії. Ф. Посольський приказ. – Зносини Росії з Польщею. Справа 1а, ч. II.
3. Голобуцький В.А. Запорожское козачество. – К., 1937.
4. Грабовецький В.В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI-XIX ст. – Львів, 1966.
5. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1972.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. I. Роки 1650-1654. – К., 1996.

- 7 Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Відень, 1921.
- 8 Документи Богдана Хмельницького / Упорядники І. Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961.
- 9 Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
- 10 Історія України в документах та матеріалах. – Т. III. – К., 1941.
- 11 Костомаров М. Богдан Хмельницький. – Тернопіль, 1989.
- 12 Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших єї діячів. – Львів, 1918.
- 13 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1990.
- 14 Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1991.
- 15 Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.
- 16 Літопис Самовидця о війнах Богдана Хмельницького. – М., 1846.
- 17 Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654) // Нариси історії України. – К., 1940.
- 18 Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1991.
- 19 Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
- 20 Самуїл Величко. Літопис. – Т. I, р. III. – К., 1997.
- 21 Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1998.
- 22 Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
- 23 Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків запорожців та козаків України. – К., 1994.

V.V. Hrabovetsky
 THE BATTLE NEAR. BATIG – A GREAT PAGE IN THE
 HISTORY OF HMELYNCHSHYNA

The characteristic of a prominent event of the history of Hmelnychshyna-the battle near Batig is given in the article of a famous Galician historian. The battle took place 350 years ago. One of some primary sources and the analyses of some historical literature, the author rebuild in the memory real pages of that famous battle of 1652. In that battle polish forces were completely defeated. The author considers that the echo of that events was also noticeable at Precharpathian where even Galician peasants straggled against polish nobility. The author also describes some interesting bright appraisals of Ukrainian historians concerning the battle near Batig.